

ความปรองดอง : ก้าวแรกของการปฏิรูปประเทศ

สุเทพ เอี่ยมคง*

วิทยาการเชี่ยวชาญ

กลุ่มงานบริการวิชาการ 3 สำนักวิชาการ

สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร

1. ความสำคัญในการสร้างความปรองดอง

คณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง สภาปฏิรูปแห่งชาติ ได้ทำการรวบรวมข้อมูลเชิงสถิติผลกระทบจากความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ 2549 ถึง วันที่ 22 พฤษภาคม 2557 รวมระยะเวลากว่า 8 ปี พบว่าการชุมนุมของกลุ่มพลังทางการเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว ได้ใช้เวลา 701 วัน หรือคิดเป็น 1 ใน 4 ของระยะเวลาดังกล่าว มีผู้เสียชีวิต 133 ราย ผู้บาดเจ็บมากกว่า 2,000 ราย ผู้ต้องคดีอีก 1,450 ราย และผู้ที่ทรัพย์สินเสียหายมากกว่า 3,000 ราย อีกทั้งภาครัฐและภาคเอกชนต้องรับผิดชอบต่อและเยียวยาผลกระทบที่เกิดขึ้นในด้านต่าง ๆ ตามมา ในขณะที่ผู้ได้รับผลกระทบเองก็ต้องเผชิญกับความยากลำบากในการดำรงชีวิตของตนและครอบครัวอีกด้วย

ตัวเลขดังกล่าว สะท้อนผลไปถึงอุตสาหกรรมภาคส่วนอื่น ๆ โดยเฉพาะภาคการท่องเที่ยวและบริการ ที่มีความอ่อนไหวต่อปัญหาที่เกิดขึ้น โดยใน พ.ศ. 2557 พบว่ามีนักท่องเที่ยวต่างชาติเข้ามาท่องเที่ยวจำนวน 24,779,768 คน คิดเป็นมูลค่า 1,147,653.49 ล้านบาท แต่เมื่อเปรียบเทียบกับ พ.ศ. 2556 พบว่าลดลงร้อยละ 6.66 อันเนื่องมาจากปัญหาทางการเมืองในประเทศ ส่วนใน พ.ศ. 2558 (มกราคม-กันยายน) มีนักท่องเที่ยวจำนวน 22,135,871 คน ขยายตัวร้อยละ 27.78 จากช่วงเวลาเดียวกันของปีที่ผ่านมา ขณะที่รายได้มีมูลค่า 1,049,678.80 ล้านบาท ขยายตัวร้อยละ 30.21 จากช่วงเวลาเดียวกันของปีที่ผ่านมา สภาอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ประเมินว่าจะมีนักท่องเที่ยวต่างชาติเข้ามาจำนวนประมาณ 28.36 ล้านคน เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ. 2557 ร้อยละ 14.77 มีรายได้ 1.29 ล้านล้านบาท และมีเงินหมุนเวียนจากนักท่องเที่ยว ในประเทศประมาณ 800,000 ล้านบาท ทำให้ใน พ.ศ. 2558 มูลค่าทางการท่องเที่ยวสูงถึงกว่า 2 ล้านล้านบาท

การปรองดอง จึงเป็นหนทางหนึ่งที่จะช่วยฟื้นตัวด้านการท่องเที่ยวของประเทศอย่างมีนัยสำคัญ

ความอ่อนแอของประเทศที่ผ่านมา มีสาเหตุหลักมาจากความขัดแย้งทางการเมืองที่มีอุดมการณ์แตกต่างกัน จึงแสดงออกโดยการต่อต้าน คัดค้านรัฐบาลที่เข้ามาบริหารประเทศในแต่ละช่วงเวลา ได้เน้นสังคมไทยไปสู่การแบ่งฝักแบ่งฝ่าย เกิดความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน จนนำไปสู่การเผชิญหน้าที่ยืดเยื้อระหว่างรัฐกับประชาชนและประชาชนกับประชาชน หากมองในภาพรวม ความขัดแย้งที่ยืดเยื้อดังกล่าวได้บั่นทอนศักยภาพในการพัฒนาประเทศไปอย่างประเมินค่ามิได้ นอกจากความรุนแรงจะทำให้เกิดการสูญเสียทางด้านร่างกายและจิตใจแล้ว ปัญหาที่เกิดขึ้นตามมายังส่งผลกระทบต่อถึงด้านการบริหารระบบของรัฐ ระบบเศรษฐกิจ เกิดความอ่อนแอในด้านสังคมวัฒนธรรมและบั่นทอนความมั่นคงของมนุษย์ ซึ่งล้วนเป็นเสาหลักที่สำคัญของประเทศชาติ หากความขัดแย้งดังกล่าวยังดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่องโดยปราศจากการคลี่คลายปัญหาที่มีอยู่เดิมและการแสวงหาทางออกที่เป็นรูปธรรมร่วมกันระหว่างผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องมีความเป็นไปได้สูงว่าสังคมไทยจะยังมีจากก้าวพันวังวนของปัญหาเดิมได้ในระยะเวลาอันใกล้นี้รวมทั้ง คงมีอาจฟื้นฟูเสถียรภาพและศักยภาพในการพัฒนาที่มีอยู่ในด้านต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

* กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ คณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง สภาปฏิรูปแห่งชาติ

แม้ช่วงเวลาผ่านมา มีความพยายามของหลายองค์กรและหลายคณะบุคคล ทั้งภาครัฐ ภาควิชาการ และภาคประชาสังคม ในการศึกษาสาเหตุของปัญหาความขัดแย้งและเสนอแนวทางในการสร้างความปรองดองให้เกิดขึ้นในสังคมไทย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ประสบการณ์และองค์ความรู้ที่สร้างสรรค์ขึ้นมาเหล่านั้น ไม่อาจถูกนำมาสร้างความเข้าใจให้กับสังคมหรือนำไปปฏิบัติให้เกิดผลอย่างเป็นรูปธรรมได้

ด้วยผลกระทบและความสูญเสียที่เกิดขึ้น จึงจำเป็นต้องมีการดำเนินการ “สร้างความปรองดอง” ซึ่งในที่นี้หมายถึง การคลี่คลายความขัดแย้งที่มีการใช้ความรุนแรงเข้ามาเกี่ยวข้อง ด้วยการถอดบทเรียน สร้างความรับรู้และความเข้าใจถึงสาเหตุและผลกระทบ การสำนึกรับผิดชอบและการฟื้นคืนความสัมพันธ์ การหาข้อตกลงใหม่ในกฎเกณฑ์ของการอยู่ร่วมกันในสังคมเดียวกันระหว่างบุคคล กลุ่มพลังทางการเมือง และประชาชนในชาติที่มีความคิด ความเชื่อแตกต่างกันจนแบ่งกันเป็นฝักฝ่าย การหามาตรการป้องกันมิให้ความขัดแย้งขยายตัวและเกิดความรุนแรงขึ้นซ้ำอีกรวมทั้งการปฏิรูปทั้งกระบวนการที่ต้นและกลไกของรัฐให้สามารถรองรับการขับเคลื่อนสังคมที่อยู่ในระยะของการแปรเปลี่ยนความขัดแย้งไปสู่การสร้างฉันทามติใหม่ ทั้งนี้ ในทางวิธีการ ต้องอาศัยการดำเนินงานแบบเป็นกระบวนการความเข้าใจในบริบทของความขัดแย้งและการนำหลักการที่เหมาะสมกับสภาพปัญหา มาปรับใช้และที่สำคัญ คือ ความไว้วางใจและการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายในการหาข้อตกลงร่วมกันในการแสวงหาทางออกจากความขัดแย้งให้เป็นไปตามครรลองของระบอบประชาธิปไตยและสันติวิธี ซึ่งต้องมีการติดตาม ตรวจสอบให้การดำเนินการนั้นต่อเนื่องและสอดคล้องกับสภาพสังคมเพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างยั่งยืน

เพื่อการเลี้ยงมิให้ความขัดแย้งทางการเมืองนำไปสู่การเผชิญหน้าที่รุนแรง สังคมไทยยังต้องการทั้งวิธีกติและกลไกที่มีอำนาจหน้าที่ ที่สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลในการคลี่คลายความขัดแย้ง เพื่อให้ฝ่ายต่าง ๆ สามารถหาข้อยุติร่วมกันได้ ดังนั้น ในกระบวนการจัดทำรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ จึงมีการพิจารณาถึงความจำเป็นของการสร้างความปรองดองว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญนำไปสู่ความสำเร็จในการปฏิรูปประเทศ โดยกำหนดให้มีเนื้อหาในรัฐธรรมนูญที่เป็นการจัดตั้งกลไกที่มีอำนาจหน้าที่ในการขับเคลื่อนกระบวนการปฏิรูปและการสร้างความปรองดองขึ้นมาทำงานควบคู่กันและมีความต่อเนื่อง เพื่อให้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่นี้มีเป้าหมายที่ชัดเจนในการนำพาประเทศก้าวออกจากความขัดแย้งได้อย่างเป็นรูปธรรม

ขณะเดียวกัน สภาพปฏิรูปแห่งชาติ ซึ่งมีอำนาจหน้าที่ในการศึกษาและจัดทำข้อเสนอแนะในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปและการร่างรัฐธรรมนูญนั้น จึงได้จัดตั้ง “คณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง” ขึ้นมา เพื่อทำการศึกษาสภาพปัญหาของความขัดแย้งตามหลักการที่กล่าวข้างต้น โดยอาศัยการทำงานที่อิงกับองค์ความรู้ทางวิชาการที่เคยมีการผลิตขึ้นมาและประสบการณ์ตรงของคณะกรรมการฯ โดยร่วมมือกับองค์กรและบุคคลที่เกี่ยวข้องในการแสวงหาทางเลือกให้กับสังคมไทยในการสร้างความปรองดอง ด้วยเจตนาที่ว่าทำอย่างไรจะไม่ทำให้สังคมไทยต้องติดอยู่กับวังวนความขัดแย้งทางการเมืองแบบเดิม ที่การช่วงชิงอำนาจรัฐและความได้เปรียบทางการเมืองระหว่างฝักฝ่ายต่าง ๆ จะไม่นำสังคมไทยกลับเข้าสู่วิกฤตการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมอย่างที่ผ่านมามีอีก ทำอย่างไรจึงจะมีกลไกและกระบวนการที่จะคลี่คลายความขัดแย้ง ฟื้นฟูสัมพันธภาพและเอื้อให้เกิดฉันทามติระหว่างผู้ที่ขัดแย้งกันในระดับต่าง ๆ ตามวิถีทางในระบอบประชาธิปไตยและรักษาไว้ซึ่งความเป็นนิติรัฐและนิติธรรม

2. ข้อเสนอแนะของคณะกรรมการ

เมื่อคณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ดำเนินการตามอำนาจหน้าที่แล้วเสร็จ ได้เสนอรายงานฉบับสมบูรณ์ต่อประธานสภาพปฏิรูปแห่งชาติเพื่อให้สภาพปฏิรูปแห่งชาติพิจารณา วันที่ 21

กรกฎาคม 2558 สภาปฏิรูปแห่งชาติได้พิจารณาและมีมติเห็นชอบด้วยกับรายงานดังกล่าว และให้เสนอคณะรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2558 เพื่อดำเนินการต่อไป

จากรายงานของคณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ได้จัดทำข้อเสนอแนะที่ต้องดำเนินการควบคู่กันไปให้ครบทุก ๆ ด้านอย่างเป็นองค์รวม เนื่องจากภารกิจในแต่ละด้านมีผลเชื่อมโยงและหนุนเสริมต่อกัน ดังนี้

1. การสร้างความเข้าใจร่วมของสังคมต่อเหตุแห่งความขัดแย้ง โดยใช้กิจกรรมรูปแบบต่าง ๆ เช่น การทบทวน การถอดบทเรียนเบื้องต้นจากผลการศึกษาและเอกสารต่าง ๆ ที่มีการทำขึ้นมาในอดีต รวมทั้งการจัดเวทีรับฟังข้อมูล ข้อเท็จจริง ประเด็นปัญหา ข้อเสนอแนะจากกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันของสังคมต่อเหตุความขัดแย้ง ซึ่งจะนี้เป็นพื้นฐานสำคัญต่อการกำหนดและเสนอแนะแนวทางการคลี่คลายความขัดแย้งและป้องกันเหตุที่จะทำให้เกิดความขัดแย้งในอนาคต

2. การแสวงหาและเปิดเผยข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ความรุนแรง ดำเนินการรวบรวมข้อเท็จจริง แรงจูงใจเกี่ยวกับการละเมิดกฎหมายและการละเมิดสิทธิมนุษยชน ของผู้กระทำการในเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการชุมนุมทางการเมือง และมีการเปิดเผยข้อเท็จจริงที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดกฎหมายและสิทธิมนุษยชน ที่ทำให้ทราบได้ว่าเป็นผู้ใดเมื่อครบระยะเวลาที่กำหนดตามกฎหมายและมีความเหมาะสมของสถานการณ์ เพื่อการสร้างความเข้าใจร่วมกันของสังคมต่อเหตุการณ์ และนำเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นมาสรุปบทเรียนในการป้องกันมิให้ประเทศชาติต้องประสบกับวิกฤตการณ์เช่นนี้อีก

3. การอำนวยความสะดวก การสำนึกผิด และการให้อภัย โดยการวางยุทธศาสตร์ในการนำทั้งกลไกตามกฎหมายที่มีอยู่ในปัจจุบัน และการตรากฎหมายพิเศษเพื่อนำกระบวนการยุติธรรมมาใช้เพื่อการสร้างปรองดองและสมานฉันท์ โดยนำคดีความเฉพาะคดีอาญาที่เกี่ยวข้องเนื่องจากการชุมนุมทางการเมืองในช่วงระยาระยะเวลานับแต่ พ.ศ. 2548- 2557 ที่ทั้งฝ่ายรัฐและประชาชนเป็นผู้ถูกกล่าวหาจำนวนมาก มาแยกแยะจัดกลุ่มประเภทคดี และสถานะของคดี

3.1 ในกรณีที่คดียังอยู่ในชั้นสืบสวนสอบสวนของสำนักงานตำรวจแห่งชาติหรือกรมสอบสวนคดีพิเศษ ให้เร่งรัดกระบวนการดังกล่าวเพื่อให้ได้ข้อสรุปสำนวน โดยพิจารณาจำแนกถึงมูลเหตุแห่งการกระทำผิดว่า (1) เป็นความผิดที่มีแรงจูงใจทางการเมือง หรือ (2) เป็นความผิดอาญาโดยเนื้อแท้ หรือ (3) เป็นความผิดที่มีแรงจูงใจทางการเมืองแต่มีฐานความผิดอื่นประกอบ โดยสำนักงานตำรวจแห่งชาติและกรมสอบสวนคดีพิเศษอาจใช้อำนาจในการทำความเห็นต่อประเด็นสั่งฟ้องหรือไม่ฟ้องเสนอต่ออัยการเพื่อพิจารณาต่อไปตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มาตรา 140-147

3.2 ในกรณีที่คดีอยู่ในชั้นพิจารณาของพนักงานอัยการก่อนฟ้องศาลยุติธรรม ให้พนักงานอัยการพิจารณาว่าการฟ้องคดีอาญาใดที่จะไม่เป็นประโยชน์แก่สาธารณชน หรือจะมีผลกระทบต่อความปลอดภัยหรือความมั่นคงของชาติ หรือต่อผลประโยชน์อันสำคัญของประเทศหรือไม่ เพื่อเสนอต่ออัยการสูงสุดพิจารณาสั่งไม่ฟ้องตามพระราชบัญญัติองค์กรอัยการและพนักงานอัยการ พ.ศ. 2553 มาตรา 21 และระเบียบสำนักงานอัยการสูงสุดว่าด้วยการสั่งคดีอาญาที่จะไม่เป็นประโยชน์แก่สาธารณชน หรือจะมีผลกระทบต่อความปลอดภัยหรือความมั่นคงของชาติ หรือต่อผลประโยชน์อันสำคัญของประเทศ พ.ศ. 2554

กรณีนี้ มุ่งเน้นเฉพาะผู้ที่กระทำความผิดที่มีเหตุจูงใจทางการเมือง เท่านั้น

ในกรณีที่มีฐานความผิดทางอาญาโดยเนื้อแท้ หรือเป็นความผิดที่มีแรงจูงใจทางการเมืองแต่มีฐานความผิดอื่นประกอบ อาทิ การทำร้ายผู้อื่นจนถึงแก่ความตาย ก่อการร้าย ยาเสพติดให้โทษ ลักทรัพย์หรือการกระทำความผิดตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 112 ให้ดำเนินการพิจารณาตาม

กระบวนการยุติธรรมโดยปกติ โดยคำนึงถึงเกณฑ์การประกันตัว ปล่อยตัวชั่วคราว และการจัดหาทนายให้แก่ผู้ต้องหา

3.3 ในกรณีที่เกิดอยู่ในกระบวนการของศาลยุติธรรม ให้พนักงานอัยการอาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติองค์กรอัยการและพนักงานอัยการ พ.ศ. 2553 มาตรา 21 และระเบียบสำนักงานอัยการสูงสุดว่าด้วยการส่งคดีอาญาที่จะไม่เป็นประโยชน์แก่สาธารณชน หรือจะมีผลกระทบต่อความปลอดภัยหรือความมั่นคงของชาติ หรือต่อผลประโยชน์อันสำคัญของประเทศ พ.ศ. 2554 พิจารณาไม่ยื่นคำร้องไม่อุทธรณ์ ไม่ฎีกา ถอนฟ้อง ถอนคำร้อง ถอนอุทธรณ์ และถอนฎีกาต่อคดีอาญาที่ไม่เป็นประโยชน์แก่สาธารณชน หรือไม่มีผลกระทบต่อความปลอดภัยหรือความมั่นคงของชาติ หรือต่อผลประโยชน์อันสำคัญของประเทศทั้งนี้เฉพาะในกรณีความผิดที่มีแรงจูงใจทางการเมืองเท่านั้น

3.4 ในกรณีที่ศาลได้พิจารณาคดีเสร็จสิ้นเด็ดขาดแล้ว ให้คำนึงถึงหลักเกณฑ์การขอพระราชทานอภัยโทษตามกฎหมายเกณฑ์ที่กฎหมายกำหนด

3.5 ในกรณีที่ต้องการตรากฎหมายพิเศษ ให้นำหลักความยุติธรรมในระยะเปลี่ยนผ่าน (Transitional Justice) อันเป็นหลักความยุติธรรมในระยะที่ตอบสนองต่อเหตุการณ์ที่เกิดการละเมิดสิทธิมนุษยชนที่พยายามทำความเข้าใจผู้ที่ตกเป็นเหยื่อ และกระบวนการที่ค้นพบความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative Justice) ที่ให้ความสำคัญกับผู้เสียหายเป็นอันดับแรกมาใช้ดำเนินการ เพื่อการอำนวยความยุติธรรม และเอื้อให้เกิดการสำนึกผิดและการให้อภัย ทั้งนี้ การดำเนินงานดังกล่าวสามารถกระทำได้โดยการวางแผนแนวทางดำเนินการสร้างความปรองดองตามหลักความยุติธรรมในระยะเปลี่ยนผ่านและความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และการนิรโทษกรรม

ในกระบวนการปรองดองที่ใช้หลักความยุติธรรมในระยะเปลี่ยนผ่านมาปรับใช้นั้น การนิรโทษกรรมเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ควรเกิดขึ้นตามมา หลังจากที่คู่ขัดแย้งทุกฝ่ายที่สร้างความรุนแรงให้เกิดขึ้น ยอมรับเข้าร่วมกระบวนการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการคลี่คลายปมปัญหาในอดีต ตั้งแต่การตรวจสอบค้นหาความจริง การอำนวยความยุติธรรม การฟื้นฟูและเยียวยา การแสดงความสำนึกผิดและการให้อภัย

หากรัฐบาลมีความประสงค์จะนำ “การนิรโทษกรรม” มาใช้ในการเสริมสร้างความปรองดอง นำชาติสู่สันติสุข สิ่งสำคัญที่ควรทำ คือ การดำเนินการในหลายระดับอย่างเป็นกระบวนการ โดยให้ความสำคัญกับการแสวงหาข้อตกลงระหว่างคู่ขัดแย้ง ทั้งในระดับแกนนำและผู้สนับสนุน รวมทั้งสร้างบรรยากาศที่พร้อมรองรับการปรองดองและสร้างความเข้าใจถึงขอบเขตของการนิรโทษกรรมต่อสังคม

ในขั้นเริ่มต้นควรเป็นการนิรโทษกรรมสำหรับ “คดีที่มีมูลเหตุจูงใจทางการเมือง” ซึ่งหมายความว่าบรรดาการกระทำต่าง ๆ ของประชาชนที่ได้กระทำไปเพื่อแสดงออกซึ่งความคิดทางการเมืองโดยมีมูลเหตุจูงใจทางการเมือง หรือมีการกระทำความผิดอื่นที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางการเมืองในวาระเดียวกันนั้น ทั้งนี้ ขอบเขตในการกำหนดประเภทคดีที่จะได้รับการนิรโทษกรรมดังกล่าว ไม่รวมถึงการกระทำความผิดอาญาโดยเนื้อแท้ ความผิดฐานทุจริตคอร์รัปชัน ความผิดตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 112 และความผิดฐานละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างร้ายแรง

ก่อนจะมีการนิรโทษกรรมดังกล่าว จำเป็นต้องดำเนินการตามขั้นตอนหลายประการ ทั้งในด้านการอำนวยความยุติธรรม และการดำเนินการในด้านอื่น ๆ เช่น การเยียวยาเบื้องต้นแก่ผู้ได้รับผลกระทบทุกกลุ่มทุกฝ่าย การเปิดเวทีให้ผู้ได้รับผลกระทบทุกกลุ่มทุกฝ่ายได้สื่อสารกับสังคม การสื่อสารสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องต่อสาธารณะเกี่ยวกับเรื่องการนิรโทษกรรม การสร้างโอกาสและสภาวะให้ผู้ได้รับผลกระทบทุกกลุ่มทุกฝ่ายกลับคืนสู่สังคมอย่างมีศักดิ์ศรี

การนิรโทษกรรมสำหรับคดีที่มีมูลเหตุจูงใจทางการเมืองนี้ สามารถดำเนินการได้โดยอาศัยกลไกตามกฎหมายที่มีอยู่ในปัจจุบัน หากรัฐบาลจะเริ่มดำเนินการในเรื่องนี้อย่างจริงจัง การดำเนินการกระบวนการและขั้นตอนต่าง ๆ จะใช้ระยะเวลาประมาณ 6 เดือน

สำหรับการสร้างความปรองดองในขั้นต่อไป กระบวนการดำเนินการในขั้นนี้จะแยกประเภทคดีเป็น 2 กลุ่ม คือ คดีที่รัฐกระทำต่อบุคคล (ใช้หลักความยุติธรรมในระยะเปลี่ยนผ่าน) และคดีที่บุคคลกระทำละเมิดต่อบุคคล (ใช้หลักความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์และการคุมประพฤติ) การดำเนินงานจำเป็นต้องมีการตรากฎหมายพิเศษเพื่อกระบวนการยุติธรรมสำหรับการปรองดองและสมานฉันท์ อย่างไรก็ตามการกำหนดประเภทคดีที่จะได้รับการนิรโทษในขั้นนี้จะไม่รวมถึงความผิดฐานทุจริตคอร์รัปชัน ความผิดตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 112 และความผิดฐานละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างร้ายแรง

ทั้งนี้ หากเห็นสมควรออกกฎหมายนิรโทษกรรมทั้งในเริ่มต้นและขั้นต่อไปดังที่กล่าวข้างต้น ควรกำหนดเงื่อนไข 4 ประการที่ต้องพิจารณา ได้แก่

- (1) การยอมรับของเหยื่อผู้ถูกระทำและผู้ได้รับผลกระทบ
- (2) การแสดงความสำนึกผิดต่อสาธารณะของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับความจริง
- (3) การให้อภัยของเหยื่อผู้ถูกระทำและผู้ได้รับผลกระทบ
- (4) การเปิดเผยความจริง การให้ข้อมูลที่เป็นจริงของผู้กระทำในเหตุการณ์

หากผ่านเงื่อนไขทั้ง 4 ประการ จึงนำไปสู่การออกกฎหมายนิรโทษกรรม แต่จะไม่มี การนิรโทษกรรมในกรณีมีการละเมิดสิทธิมนุษยชนอย่างร้ายแรง นอกจากนี้ จะไม่นำสิทธิในการได้รับการเยียวยาของผู้เสียหายมาใช้ในการต่อรองและไม่ปิดกั้นให้ผู้เสียหายหรือสังคมรับรู้ความจริงที่เกิดขึ้นและความผิดที่จะเกิดขึ้นเหตุผลของการวางเงื่อนไขประการนี้ ก็เนื่องจากการที่จะเกิดการนิรโทษกรรมนั้น จะต้องเกิดจากการสำนึกผิดและการให้อภัยอย่างแท้จริง การบีบบังคับให้ผู้ได้รับความเสียหายต้องยินยอมกับการออกกฎหมายนิรโทษกรรมเพื่อแลกกับสิทธิที่จะได้รับการเยียวยาและรับรู้ข้อเท็จจริง จึงเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เพราะผู้เสียหายย่อมมีสิทธิที่ชอบธรรมในการได้รับการเยียวยาและรับรู้ข้อเท็จจริงอยู่แล้วถึงแม้จะไม่มีกฎหมายดังกล่าวก็ตาม

แต่หากไม่ผ่านเงื่อนไข 4 ประการดังกล่าว ผู้กระทำความผิดก็ต้องรับโทษตามคำพิพากษา โดยอาจมีการขอพระราชทานอภัยโทษต่อไปตามหลักเกณฑ์ที่กฎหมายกำหนด ทั้งนี้ ขึ้นกับการเลือกตั้งสติใจของผู้ที่ถูกลงโทษ นอกจากนี้ อาจมีการคุมประพฤติภายใต้เงื่อนไขของศาลและการตกลงของคู่กรณี

เหตุผลที่การนิรโทษกรรมในระยะที่สองเปิดช่องไว้ให้แก่ผู้ที่กระทำความผิดอาญา โดยแท้ที่อาจได้รับการยกเว้นความผิดเนื่องจากกระบวนการยุติธรรมในระยะเปลี่ยนผ่านนั้น มุ่งผลในการสร้างความปรองดอง จึงจำเป็นต้องมีการผ่อนปรนเกี่ยวกับผลในทางกฎหมายบางประการเพื่อเป็นแรงจูงใจให้ผู้ที่มีส่วนร่วมในเหตุการณ์ความรุนแรงยินยอมเข้าสู่กระบวนการดังกล่าว เช่น ในการค้นหาความจริง อาจมีการนิรโทษกรรมให้ผู้ที่มีอาชญากรรมในครอบครองซึ่งเป็นความผิดอาญาโดยแท้ หากยินยอมให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์ เล่าถึงเหตุจูงใจในการลงมือกระทำและแสดงความสำนึกผิดต่อการกระทำ เป็นต้น

4. การเยียวยา ดูแลและการฟื้นฟูผู้ได้รับผลกระทบ โดยดำเนินการเยียวยาและฟื้นฟูผู้ได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ชุมนุมอันเกี่ยวเนื่องมาจากความขัดแย้งทางการเมืองอย่างเป็นระบบและต่อเนื่องทั้งในแบบที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน โดยรัฐซึ่งมีหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองชีวิต ทรัพย์สินของประชาชน ให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบทุกกลุ่มทุกฝ่ายสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีเกียรติและศักดิ์ศรีอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกันโดยจำแนกกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบ เป็น 5 กลุ่มเป้าหมาย ดังนี้

- (1) กลุ่มผู้บาดเจ็บและพิการทางกาย
- (2) กลุ่มญาติผู้เสียชีวิต
- (3) กลุ่มผู้ที่ทรัพย์สินได้รับความเสียหาย
- (4) กลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบทางคดีมีข้อหา หมายจับและถูกดำเนินคดี
- (5) กลุ่มที่เป็นชุมชนในละแวกใกล้เคียงกับการชุมนุม

มีแนวทางดำเนินการหลายประการ เช่น การจัดตั้งศูนย์ประสานงานและรวบรวมข้อมูลผู้ได้รับผลกระทบทุกฝ่ายจากเหตุการณ์ชุมนุมทางการเมืองตั้งแต่ พ.ศ. 2548 – 2557 การจัดทำฐานข้อมูลผู้ได้รับผลกระทบทุกฝ่ายจากเหตุการณ์ชุมนุมทางการเมือง การเยียวยา ดูแล และฟื้นฟูผู้ได้รับผลกระทบทุกฝ่ายโดยมีมาตรการเยียวยาและฟื้นฟูทั้งในส่วนที่เป็นตัวเงินและไม่ใช่ว่าเงินนอกจากนี้ จะต้องมีการพัฒนา ปรับปรุงจัดทำกฎหมาย กฎระเบียบที่จำเป็น รวมทั้งกำหนดหลักเกณฑ์ ฐานการคิดคำนวณอัตราค่าชดเชยความเสียหายและการเยียวยา โดยไม่ทำให้เกิดการเลือกปฏิบัติ ปัญหาและเงื่อนไขของความขัดแย้งต่อเนื่อง

5. การสร้างสถานะที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกัน โดยการสร้างสถานะที่เอื้อต่อการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม ท่ามกลางความคิดเห็นที่แตกต่าง โดยควรดำเนินการทั้งในด้าน

(1) พัฒนาศาสตร์ศาสตร์สันติวิธีเพื่อความมั่นคงของชาติ บูรณาการให้การจัดการความขัดแย้งด้วยสันติวิธีเป็นหลักปฏิบัติเชิงนโยบายส่งเสริมให้เกิดการปฏิรูปในระดับของกรอบคิดและโครงสร้างในการบริหารราชการที่ตั้งอยู่บนฐานของความมั่นคงของมนุษย์และการให้คุณค่าของสังคมพหุวัฒนธรรม

(2) ส่งเสริมให้มียุทธศาสตร์การสื่อสารกับสังคมเพื่อสร้างความเข้าใจของประชาชนให้ตระหนักถึงผลจากการใช้ความรุนแรงในการจัดการปัญหา ความเคารพและรับผิดชอบในการใช้สิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล และสิทธิเสรีภาพในการชุมนุม

(3) การฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล สังคม องค์กร และสถาบันที่มีความขัดแย้งกัน

(4) การเร่งรัด ผลักดันการปฏิรูปโครงสร้างสถาบันทางการเมืองให้เอื้อต่อการเกิดวัฒนธรรมทางการเมืองประชาธิปไตยแบบพหุนิยม เปิดโอกาสให้ทุกกลุ่มทุกฝ่ายมีส่วนร่วมในการมีส่วนร่วมทางการเมืองได้ เพื่อให้วาระต่าง ๆ ที่เป็นประเด็นสาธารณะ ได้รับการพิจารณา และกลั่นกรองจากมุมมองที่หลากหลาย

(5) การเร่งรัด ผลักดันการปฏิรูปโครงสร้างและระบบเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมเพื่อขจัดปัญหาความเหลื่อมล้ำและสร้างความเป็นธรรมทางสังคม

6. มาตรการป้องกันการใช้ความรุนแรงในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง มีข้อเสนอต่อการดำเนินการรวม 10 ประการ ได้แก่

(1) ควรมีการเฝ้าระวังสถานการณ์ ระมัดระวัง และหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า หรือปะทะรุนแรงระหว่างฝ่ายประชาชนหรือฝ่ายเจ้าหน้าที่ด้านความมั่นคง

(2) ปฏิรูปและกำกับบทบาทของสื่อมวลชนให้เป็นไปตามจรรยาบรรณโดยนำเสนอเนื้อหาสาระที่สร้างสรรค์ ไม่ยุยง บิดเบือนข้อเท็จจริง จนก่อให้เกิดความเกลียดชัง หรือการใช้ความรุนแรงในการแก้ไขความขัดแย้งระหว่างคนในสังคม โดยยังให้หลักประกันสิทธิเสรีภาพของสื่อมวลชน

(3) จัดให้มีกลไก กติกาและส่งเสริมให้มีพื้นที่ในการใช้สิทธิเสรีภาพในการชุมนุมโดยใช้แนวทางสันติวิธี ที่สอดคล้องกับหลักรัฐธรรมนูญที่คุ้มครองสิทธิเสรีภาพของบุคคล และกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมืองของประชาชนที่ประเทศไทยเป็นภาคี

(4) ควรมีการสร้างสำนึกและความตระหนักถึงการไม่ใช้เสรีภาพส่วนบุคคลให้มีความรับผิดชอบและเคารพในสิทธิของผู้อื่นในการใช้สื่อในรูปแบบต่าง ๆ

(5) ในการควบคุมฝูงชน ให้ผู้มีหน้าที่ใช้วิจารณญาณในการปฏิบัติต่อสถานการณ์อย่างรอบคอบ เน้นใช้การเจรจา และปฏิบัติตามกฎการปะทะตามหลักสากลอย่างเคร่งครัด

(6) ในเหตุการณ์ชุมนุม ควรให้หน่วยบริการทางการแพทย์เข้าถึงผู้บาดเจ็บ-เสียชีวิตโดยเร็วและปกป้องคุ้มครองผู้ให้บริการอย่างปลอดภัยที่สุด

(7) ส่งเสริมให้มีการปฏิบัติตามหลักนิติธรรมอย่างเคร่งครัด โดยหน่วยงานในกระบวนการยุติธรรมและหน่วยงานอื่นของรัฐที่เกี่ยวข้อง

(8) ปรับเปลี่ยน ปฏิรูปและลดบทบาทของหน่วยงาน หรือบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับความขัดแย้ง เพื่อสร้างความเชื่อมั่นและไว้วางใจกลับคืนมา

(9) ควรมีมาตรการตรวจสอบ ลงโทษ การแสดงความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่รัฐและแกนนำการชุมนุมที่ทำความเกินกว่าเหตุ จนนำไปสู่การสูญเสียในชีวิตและทรัพย์สิน

(10) การสร้างเครื่องเตือนใจ หรือสัญลักษณ์ความทรงจำให้สังคมได้เรียนรู้ร่วมกัน ถึงเรื่องราวของความขัดแย้งรำลึกถึงความสูญเสียที่เกิดขึ้นและคุณค่าของการสร้างความปรองดอง

3. เงื่อนไขความสำเร็จในการดำเนินงานด้านการสร้างความปรองดอง

เพื่อให้การดำเนินงานด้านการสร้างความปรองดองมีความก้าวหน้าและบรรลุตามเป้าหมายที่คาดหวัง มีเงื่อนไขความสำเร็จอย่างน้อย 6 ประการ ที่ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายควรมีความเข้าใจร่วมกัน ดังนี้

1. การปรองดองเป็นเรื่องที่ไม่สามารถบังคับกันได้และจำเป็นต้องใช้เวลา เนื่องจากการปรองดองเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม ระหว่างเหยื่อและผู้กระทำ ระหว่างคู่ขัดแย้ง และระหว่างผู้ที่มีความคิดความเชื่อแตกต่างกัน รวมทั้งการมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างความปรองดองของผู้เกี่ยวข้องทุกกลุ่มทุกฝ่ายอย่างเสมอภาค

2. การสร้างความเข้าใจกับสิ่งที่เกิดขึ้นในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นสิ่งจำเป็นต่อกระบวนการสร้างความปรองดอง โดยไม่สามารถบังคับผู้ที่เกี่ยวข้องให้ลืมอดีต หรือให้เดินหน้าสู่ออนาคตโดยให้ละทิ้งอุดมการณ์ได้ จึงต้องวางแนวทางที่สามารถแยกแยะและคลี่คลายปมปัญหาในอดีต โดยเฉพาะการแสวงหาข้อเท็จจริงและสร้างความเข้าใจร่วมต่อเหตุการณ์รุนแรง เพื่อสร้างความตระหนักแก่ทุกฝ่ายว่าตนเองก็มีส่วนได้ส่วนเสีย มีส่วนเป็นผู้กระทำในเหตุการณ์

3. ผู้นำรัฐบาลสามารถสร้างความเชื่อมั่นว่า มีความตั้งใจจริง หรือมีเจตจำนงทางการเมือง (political will) ที่จะสร้างความปรองดองในชาติได้ ด้วยการสื่อถึงความเข้าใจในปัญหา เปิดกว้างรับฟังและให้ความสำคัญกับความคิดเห็นที่หลากหลายของคนในสังคมอย่างแท้จริง

4. แต่ละฝ่ายควรตระหนักว่าสังคมไทยในปัจจุบันยังมีการแบ่งเป็นฝักฝ่ายอยู่ ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดมีอาจจะ “ชนะ” อีกฝ่ายได้เบ็ดเสร็จ หากฝ่ายหนึ่งเข้ามาใช้อำนาจแล้วไม่ฟังเสียงและความต้องการของอีกฝ่าย สังคมไทยก็อาจจะก้าวออกไปจากวังวนของความขัดแย้งแบบเดิมได้ จึงต้องมีการสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองที่ทำให้ฝ่ายต่าง ๆ สามารถยอมรับในความแตกต่างกันได้ และยอมรับว่ามีประเด็นที่สามารถเป็นวาระที่ขับเคลื่อน ทำงานร่วมกันได้ หากเห็นแตกต่างกัน ก็สามารถหาวิธีแก้ไขความขัดแย้งได้โดยไม่ใช้ความรุนแรง

5. การที่จะได้มาซึ่งกติกาในการอยู่ร่วมกันใหม่จำเป็นต้องมาจากการมีส่วนร่วมของตัวแทนของผู้ที่เกี่ยวข้องทุกกลุ่มทุกฝ่าย เพื่อมิให้ถูกมองว่าเป็นกติกา “ของผู้ชนะ” ที่ผู้แพ้ หรือผู้ที่เสียเปรียบเพียงฝ่ายเดียวเวลาที่หวนกลับมาสร้างชัยชนะของตน ควรให้การนำสังคมไทยสู่สันติสุขเป็นชัยชนะของทุกฝ่ายมากกว่า

6. กลไกในการสร้างความปรองดองควรเป็นกลไกที่มีความอิสระในการทำงานได้รับการยอมรับและความไว้วางใจจากทุกฝ่าย มีความต่อเนื่องและใช้อำนาจหน้าที่โดยมุ่งให้เกิดความปรองดองอย่าง

แท้จริงและควรมีอำนาจในการเรียกบุคคล และคุ้มครองพยาน รวมทั้งมีกรอบเวลาและงบประมาณเพียงพอในการทำงานที่สอดคล้องกับสภาพและระดับของความขัดแย้งที่เป็นจริง

4. การขับเคลื่อนแนวทางการสร้างความปรองดอง : ก้าวแรกของการปฏิรูปประเทศ

เมื่อคณะรัฐมนตรีได้รับรายงานและข้อเสนอแนะแนวทางการสร้างความปรองดองจากสภาปฏิรูปแห่งชาติแล้ว จากนั้นในวันที่ 1 กันยายน 2558 ได้ประชุมและมีมติรับทราบพร้อมทั้งมอบหมายให้กระทรวงยุติธรรมเป็นหน่วยงานหลักกลับไปพิจารณา ร่วมกับอีก 18 หน่วยงาน ประกอบด้วย กระทรวงกลาโหม กระทรวงการคลัง กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร กระทรวงมหาดไทย กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงสาธารณสุข สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี สำนักงานงบประมาณ สำนักข่าวกรองแห่งชาติ สำนักงานสภาความมั่นคงแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา สำนักงานตำรวจแห่งชาติ สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในราชอาณาจักร ศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ และสำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร

ทั้งนี้ ให้สรุปผลการดำเนินงานให้แล้วเสร็จภายใน 30 วัน นับจากวันที่ได้รับทราบคำสั่งแล้วส่งให้สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เพื่อเสนอให้คณะรัฐมนตรีพิจารณาต่อไป

ผลจากมติคณะรัฐมนตรีดังกล่าว กระทรวงยุติธรรมได้นัดประชุมหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเมื่อวันที่ 29 กันยายน 2558 โดยจำแนกข้อเสนอของสภาปฏิรูปแห่งชาติ เพื่อขับเคลื่อนแนวทางการสร้างความปรองดอง แบ่งออกเป็น 2 ระยะ

ระยะสั้น : มาตรการจัดการปัญหาความขัดแย้งที่ผ่านมาที่สามารถดำเนินการได้ทันที

1. การสร้างความไว้วางใจและพื้นที่ปลอดภัยสำหรับการเจรจาระหว่างคู่ความขัดแย้ง
2. การจัดตั้งกลไกอิสระเพื่อตรวจสอบและค้นหาความจริง
3. การจัดทำฐานข้อมูลผู้ที่ได้รับผลกระทบ
4. การเร่งรัดดำเนินคดีอย่างเสมอภาค
5. การแสดงออกถึงความเสียใจและสำนึกรับผิดชอบต่อสาธารณะ
6. ปรับบทบาทของสื่อมวลชน

ระยะยาว : มาตรการป้องกันปัญหาความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

1. การวางมาตรการกำหนดขอบเขตการชุมนุม
2. การหาฉันทามติในการกำหนดขอบเขต จังหวะเวลาที่เหมาะสมในการนิรโทษกรรม ที่ทุก

ฝ่ายยอมรับได้

3. การสร้างพื้นที่การมีส่วนร่วมของพลเมืองในทุกภาคส่วน

5. บทสรุปและข้อเสนอแนะของผู้ศึกษา

การสร้างความปรองดองให้เกิดขึ้นในชาติเป็นเรื่องเร่งด่วนที่ต้องดำเนินการ แม้ว่าอาจจะอาศัยระยะเวลาที่ยาวนาน เพราะความขัดแย้งในมิติทางการเมืองที่ผ่านมาได้เป็นต้นธารแห่งปัญหาในมิติอื่นอย่างกว้างขวาง หากยังไม่อาจคลี่คลายปัญหาได้ในเร็ววัน และปล่อยให้สังคมชาชินอยู่กับปัญหาที่เกิดขึ้นจะทำให้การแก้ไขปัญหายากยิ่งขึ้น ยิ่งในระยะยาว สังคมไทยอาจมีความขัดแย้งที่ซับซ้อนมากขึ้นทั้งเรื่องความขัดแย้งทางทรัพยากร ทางเศรษฐกิจ ความเหลื่อมล้ำทางสังคม หรือแม้แต่ความเชื่อด้านต่าง ๆ ที่อาจส่งผลกระทบต่อเสถียรภาพความมั่นคงทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมไทย จึงจำเป็นต้องมีกลไกที่ติดตาม แก้ไขปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งวางขอบเขตของกระบวนการสร้างความปรองดองที่เปิดช่องทางไว้

สำหรับการหาข้อยุติ และการแสวงหากลไกอื่นในการขับเคลื่อนกระบวนการปรองดอง ซึ่งอาจหมายรวมถึงวิธีการที่จะได้มาซึ่งกลไกตามรัฐธรรมนูญที่กำลังดำเนินการอยู่ในขณะนี้

หากยังไม่อาจสร้างความปรองดองเกิดขึ้นได้ การปฏิรูปในมิติอื่นย่อมส่งผลกระทบต่อไปด้วย โดยเฉพาะมิติด้านการเมืองการปกครอง การสร้างความปรองดองให้เกิดขึ้นภายในสังคมไทยจำเป็นต้องอาศัยทั้งเวลาและการดำเนินการที่มีหลักการ แบบแผน กระบวนการ และกลไกในการขับเคลื่อน ที่จะช่วยให้เกิดการมองอย่างเป็นระบบ แยกแยะ การทำความเข้าใจถึงสาเหตุของปัญหา การแสวงหาแนวทางแก้ไข รวมทั้งการป้องกันไม่ให้ความขัดแย้งขยายตัวและเกิดขึ้นซ้ำได้ด้วยมาตรการทางกฎหมายและนโยบายสาธารณะ ทั้งนี้ ยังต้องอาศัยการสร้างสภาวะแวดล้อมที่เอื้อต่อการสร้างความปรองดอง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จากการปฏิรูปปรับเปลี่ยนในเชิงกรอบแนวคิดและเชิงโครงสร้างที่มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดสมดุลในมิติของการเมือง เศรษฐกิจและสังคม สร้างวิสัยทัศน์ในการพัฒนาประเทศที่ตั้งอยู่บนฐานของความมั่นคงของมนุษย์และหลักของนิติรัฐ นิติธรรม ส่งเสริมคุณค่าของพหุวัฒนธรรม ที่คนในสังคมเคารพและอยู่ร่วมกันได้ แม้มีความคิดเห็นและการให้คุณค่าในการดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน แต่ก็ยังอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของสังคม และสัมพันธ์กันเสมือนเป็นครอบครัวเดียวกันได้ มีสำนึกรับผิดชอบผลจากการกระทำของตน ไม่กดขี่เอารัดเอาเปรียบ และตระหนักถึงคุณค่าศักดิ์ศรีของผู้อื่น รวมทั้ง เป็นสังคมที่มีวุฒิภาวะและทักษะในการจัดการกับปัญหาความขัดแย้งและข้อพิพาทได้ด้วยสันติวิธี

บรรณานุกรม

คำสั่งสภาปฏิรูปแห่งชาติ ที่ 15/2557 เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง
ลงวันที่ 17 ธันวาคม 2557

คณะกรรมการศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง สภาปฏิรูปแห่งชาติ. รายงานและข้อเสนอแนะ
เบื้องต้นในการสร้างความปรองดอง. สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2558

คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริง เพื่อการปรองดองแห่งชาติ (คอป.). (2555). รายงาน
ฉบับสมบูรณ์ คณะกรรมการอิสระตรวจสอบและค้นหาความจริง เพื่อการปรองดองแห่งชาติ
(คอป.) กรกฎาคม 2553 – กรกฎาคม 2555. สืบค้น 29 กันยายน 2558 จาก
<http://www.slideshare.net/FishFly/2553-2554-14315242>

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (5 มีนาคม 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 4/2558. กรุงเทพฯ :

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (31 มีนาคม 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 5/2558. กรุงเทพฯ :

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (28 พฤษภาคม 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 6/2558. กรุงเทพฯ :

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (18 มิถุนายน 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 7/2558. กรุงเทพฯ :

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2 กรกฎาคม 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 8/2558. กรุงเทพฯ :

สำนักวิชาการ สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (29 กรกฎาคม 2558). บันทึกการประชุมคณะกรรมการ
ศึกษาแนวทางการสร้างความปรองดอง ครั้งที่ 9/2558. กรุงเทพฯ :